

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ДВОРКІН Ігор Володимирович

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НАДДНІПРЯНЩИНИ
У 1805–1920 рр. (за матеріалами Полтавської, Харківської, Чернігівської
губерній та м. Києва)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Луганськ – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі політичної історії Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут” Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник –

кандидат історичних наук, доцент
Морозов Валентин Валентинович,
Національний технічний університет
„Харківський політехнічний інститут”,
доцент кафедри політичної історії

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Литвиненко Віталій Федосійович,
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля,
професор кафедри історії України

кандидат історичних наук, доцент,
заслужений працівник

культури України

Куделко Сергій Михайлович,
Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, професор кафедри
історіографії, джерелознавства
та археології

Захист відбудеться 27 квітня 2009 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 29.051.04 при Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна 1, корп. 8, ауд. 309.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля за адресою: м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а.

Автореферат розіслано 25 березня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.В.Довжук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Музеї, основними функціями яких є документування і збереження природничих та історико-культурних цінностей, а також виховання широких верств населення, відіграють значну роль у житті суспільства. На території сучасної України перші музеї виникли на початку XIX ст. Протягом XIX – початку XX ст. музеї України існували при відсутності української національної держави, утисків з боку імперської влади, залишаючись важливою складовою духовно-культурного відродження українського народу. Дослідження внеску української інтелігенції у розвиток музейництва дозволяє розкрити роль вчених, митців, громадських діячів у збереженні та збагаченні національної культурної спадщини. Крім того, музеї названого періоду були одним з небагатьох джерел об’єктивної інформації про минуле українського народу. Завдяки музеям існувала можливість донести до широких верств населення яскраві надбання не лише української, а й світової історії та культури, визначити самобутність та ідентичність українського народу.

Українські музеї XIX – початку XX ст. відіграли значну роль у становленні й розвитку багатьох напрямків наукових досліджень. Без опрацювання на сучасному рівні та узагальнення наукових здобутків музеїв у галузі музеєзнавства, історії, археології, українознавства, етнографії, природничих наук картина розвитку науки, у тому числі й університетської, названого періоду буде недостатньою. Дослідження нормативно-правової бази діяльності музеїв XIX – початку XX ст., фондової, науково-дослідної, експозиційної роботи, їх просвітницької місії має незаперечне прикладне значення для сучасного музеєзнавства, при формуванні музейної політики, визначенні перспективних напрямків розвитку музейної справи.

Українськими науковцями досліджені лише певні аспекти функціонування музейної справи України XIX – початку XX ст. Значним є науковий доробок істориків періоду Російської імперії, здійснений переважно в межах позитивістської парадигми. Підхід радянських істориків до висвітлення явищ культурного та наукового життя у Російській імперії, у тому числі музейництва, відштовхувався від апріорно негативного ставлення та часто призводив до хибних висновків. Зважаючи на ці фактори, об’єктивне, неупереджене вивчення розвитку українського музейництва XIX – початку XX ст. на основі сучасних методологічних засад має важливе наукове значення.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у рамках науково-дослідної теми кафедри політичної історії Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут” “Суспільно-політичне, соціально-економічне та духовне життя в Україні в XIX – XX ст.”

Об’єктом дослідження є українське музейництво XIX – початку XX ст. (термін „музейництво” у дисертації вживається нарівні з „музейна справа”).

Предметом дисертаційного дослідження є процес становлення та розвитку українського музейництва XIX – початку XX ст. у м. Києві та Лівобережній Україні.

Мета дослідження – комплексне вивчення та науковий аналіз основних тенденцій організації музейної мережі на Лівобережжі та у м. Києві у ХІХ – на початку ХХ ст., визначення і висвітлення основних напрямків діяльності музейних установ.

Відповідно до поставленої мети визначені наступні **завдання**:

- проаналізувати історіографічну та джерельну базу дослідження, встановити ступінь розробки проблеми у вітчизняній історіографії;
- дати загальну характеристику музейній мережі Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст.;
- висвітлити та узагальнити досвід створення і накопичення музейних колекцій вищих навчальних закладів, наукових інституцій, органів місцевого самоврядування досліджуваного регіону;
- простежити роль органів міського та земського самоврядування, наукової і творчої інтелігенції, меценатів у розвитку музейної справи;
- дослідити нормативну базу діяльності, джерела фінансування та матеріальний стан музеїв;
- з'ясувати особливості роботи українських музеїв у період національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.);
- визначити форми і методи наукової, видавничої, фондової та просвітницької діяльності музейних установ.

Хронологічні рамки дослідження. Нижньою хронологічною межею є 1805 р. – відкриття Харківського університету, в якому були засновані перші музейні установи досліджуваного регіону. Верхня хронологічна межа дослідження – 1920 р. У цьому році в основному закінчився процес реорганізації та націоналізації українських музеїв і розпочався новий етап розвитку музейної справи України – радянський.

Територіальні межі дослідження охоплюють Лівобережну Україну – Чернігівську, Полтавську, Харківську губернії та м. Київ. Саме у цьому, близькому за своїм соціально-економічним та культурним розвитком регіоні, працювали музеї усіх профілів, що дозволило комплексно, з максимальною повнотою дослідити процес створення та подальшої роботи музейних осередків і визначити основні напрямки їх діяльності, притаманні й іншим музеям Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що на основі широкого кола джерел та аналізу історіографічного доробку вітчизняних вчених зроблено спробу об'єктивного вивчення історії українського музейництва Наддніпрянщини (на прикладі регіону Лівобережжя та м. Києва) ХІХ – початку ХХ ст., зокрема:

- розроблено класифікацію українських музеїв названого періоду за критеріями профілю музейного закладу, належності музеїв до певних наукових та громадських інституцій;
- хронологічно визначені основні етапи розвитку музейної справи Наддніпрянської України досліджуваного періоду;
- вперше складено реєстр музеїв, що працювали в Україні у період з початку ХІХ ст. й до 1920 р.;
- здійснений порівняльний аналіз діяльності однопрофільних музеїв;

- дістав подальше узагальнення внесок українських меценатів у розвиток музейної справи;
- проаналізовані правові засади та матеріальна база діяльності музейних установ;
- дістало подальшого вивчення українське музейництво у період національно-демократичної революції;
- в історичному аспекті простежена робота із систематизації та каталогізації фондів музейних установ, їх видавнича діяльність;
- комплексно висвітлено внесок музеїв ХІХ – початку ХХ ст. у розвиток вітчизняної науки;
- усебічно розглянута просвітницька діяльність музеїв України;
- до наукового обігу залучені нові архівні документи та опубліковані матеріали, раніше не досліджені у контексті вивчення українського музейництва.

Практичне значення роботи. Теоретичні висновки та фактичний матеріал дослідження можуть бути використані при підготовці спеціальних і узагальнюючих наукових праць, а також підручників з історії України, історії української культури, історичного краєзнавства та музеєзнавства; при розробці відповідних лекційних та спеціальних курсів для гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Отримані результати дозволяють доповнити загальну концепцію історії музейної справи України ХІХ – початку ХХ ст.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у сучасному музеєзнавстві. Досвід, накопичений у попередні періоди розвитку вітчизняного музейництва, може стати в нагоді працівникам музейних закладів при визначенні перспективних напрямків подальшого функціонування галузі.

Апробація результатів дисертації. Результати та висновки роботи оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-практичних та науково-теоретичних конференціях: ХХХІІІ краєзнавчій конференції молодих учених, присвяченій 150-річчю від дня народження академіка Д.І.Яворницького (Харків, 2005 р.); 59-й конференції молодих учених „Каразінські читання” (Харків, 2006 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції „Український технічний музей: історія, досвід, перспективи” (Київ, 2006 р.); міжнародній науковій конференції „Десяті Слобожанські читання” (Харків, 2006 р.); VII Багаліївських читаннях (Харків, 2006 р.); Всеукраїнській науковій конференції „Формування національних та загальнолюдських цінностей в українському суспільстві (Харків, 2006 р.); ХХХІV краєзнавчій конференції молодих учених, присвяченій 70-річчю Студентського наукового товариства ХНУ ім. В.Н. Каразіна (Харків, 2006 р.); міжнародній науковій конференції „Краєзнавство і учитель” (Харків, 2007, 2008 рр.); міжнародній науковій конференції молодих учених „Каразінські читання (історичні науки)” (Харків, 2007, 2008 рр.); регіональній науково-теоретичній конференції студентів та аспірантів „Україна й світ: минуле, сучасне та майбутнє” (Харків, 2007 р.); міжнародній науковій конференції „Дванадцяті Слобожанські читання” (Харків, 2008 р.); міжнародній науковій конференції „Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії” (Харків, 2008 р.). Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на

засіданнях кафедри політичної історії Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут”.

Публікації. Головні результати дослідження відображені у восьми наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, затверджених ВАК України; а також у восьми доповідях і повідомленнях на наукових конференціях.

Структура дисертаційної роботи обумовлена метою та завданням дослідження, побудованого за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу; чотирьох розділів; висновків; списку використаних джерел та літератури (428 бібліографічних позицій на 40 стор.) та додатків на 8 стор.

Загальний обсяг дисертації становить 226 стор., з яких основна частина – 178 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, вказується на зв'язок із науковою програмою кафедри, де виконувалася дисертація, визначається об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження, його хронологічні й територіальні рамки, наукова новизна дисертації та її апробація, розкривається структура роботи.

У **першому розділі** – „**Стан наукової розробки проблеми**” – наведений аналіз історіографічного доробку учених з даної проблеми; критичний огляд джерел, використаних у дослідженні; а також основні методологічні принципи дисертації.

Становлення музейної справи Наддніпрянщини, її трансформація протягом ХІХ – початку ХХ ст. стала предметом численних досліджень. Проблемно-хронологічний метод аналізу дозволив поділити **історіографію досліджуваної проблеми** на чотири групи: дорадянська, радянська, сучасна українська та закордонна діаспорна література.

Більшість спеціальних публікацій з теми дослідження у дорадянській історіографії присвячено відкриттю та функціонуванню окремих музеїв України. Відомості про музейні заклади представлені у загальних працях з історії міст, навчальних закладів, наукових установ. Для цих праць, створених у межах позитивістської парадигми, характерна висока інформативність та, водночас, відсутність концептуальних висновків.

У 1859-1860-х рр. з'являються перші спеціальні розвідки з історії Харківського та Київського університетів¹. Автори цих праць, зокрема, висвітлюють процес створення та накопичення колекцій університетських музеїв. Робота музейних закладів Київського університету св. Володимира ретельно досліджена у зв'язку з святкуванням його п'ятдесятиріччя (І. Павловим,

¹ Фойгт К. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года / К. Фойгт. – Харьков, 1859. – 170 с.; Шульгин В. История университета св. Владимира / В. Шульгин. – СПб, 1860. – 230 с.

В. Антоновичем та ін.)². У 1880-х рр. з'являються перші спеціальні дослідження з історії музею Київської духовної академії його директора М.Петрова³.

Більшість праць з історії музейної справи у дорадянській історіографії побачили світ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у роки найбільш інтенсивного розвитку музейництва досліджуваного періоду. Так, в узагальнюючій праці з історії м. Харкова Д. Багалія та Д. Міллера⁴ історія місцевих музеїв розглядається у розділах, присвячених Харківському університету, діяльності наукових товариств та розвитку мистецтва у місті. У дослідженні з історії Харківського університету Д. Багалія діяльність університетських кабінетів аналізується до 1835 р.⁵ Історія харківських музеїв знайшла висвітлення у спеціальних дослідженнях, автори яких безпосередньо брали участь у роботі музейних закладів (В. Данилевич, Є. Редін, Р. Шерцль та ін.)⁶.

Серед досліджень, присвячених історії Київського художньо-промислового та наукового музею, привертають увагу праці безпосередніх учасників розбудови закладу – відомих українських істориків М. Біляшівського та О. Лазаревського⁷.

Більшість спеціальних розвідок з історії музейної справи Чернігова присвячені Музею українських старожитностей В.В.Тарновського. У них висвітлене відкриття закладу, охарактеризовані його зібрання, визначені проблеми фінансування тощо⁸. Історія заснування Чернігівського єпархіального давньосховища відтворена в праці одного з його фундаторів – В. Дроздова⁹.

² Антонович В. Б. Музей древностей // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира / В. Б. Антонович ; под. ред. В.С. Иконникова. – К., 1884. – С. 60–76.

³ Петров Н. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и Общества при Киевской дух. Академии за первое десятилетие их существования (1872 – 1882 г.) / Н. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1882. – № 12. – С. 441–448.

⁴ Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905) : истор. монография / Д. И. Багалей., Д. П. Миллер : В 2 т. : Т. 2. – Харьков : репринт. изд., 1993. – 982 с.

⁵ Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета / Д. И. Багалей : В 2 т. – Харьков, 1893-1898 – 1904.

⁶ Данилевич В. Е. Этнографический музей // Учебные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905) / В. Е. Данилевич ; под ред. Д. И. Багалей, И. П. Осипова. – Харьков, 1911. – С. 132–140; Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета (1805-1905) / Е. К. Редин // Записки Харьковского университета. – 1904. – Кн. 3. – С. 43–106; Шерцль Р. Нумизматический кабинет // Учебные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905) / Р. Шерцль ; под ред. Д. И. Багалей, И. П. Осипова. – Харьков, 1911. – С. 70–75. та ін.

⁷ Беляшевский Н. К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств / Н. Беляшевский // Археологическая летопись Южной России. – 1900. – Т. 2. – С. 31–38; [Лазаревский А.] К истории будущего Киевского музея / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Т. 60. – С. 169–171.

⁸ [Грінченко Б. Д.] Музей Василя Тарновського / Б. Д. Грінченко // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. 10. – Кн. V. – С. 108–125; Уманец С. Украинский музей В. В. Тарновского в Чернигове / С. Уманец // Исторический вестник. – 1910. – № 9. – С. 614–624; Могилянський Н. М. Музей українських древностей В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства / Н. М. Могилянський // Живая старина. – 1914. – Т. 23. – Вып. III–IV. – С. 395–408.

⁹ Дроздов В. Г. Учреждение Черниговского Епархиального древлехранилища / В. Г. Дроздов // Сборник Черниговского Епархиального древлехранилища. – 1908. – Вып. 1. – С. 1–30.

Загальні відомості про музеї містять й розвідки з історії м. Чернігова¹⁰. Основні аспекти діяльності Полтавського природничо-історичного музею проаналізовані у доробках його завідувачів М. Олеховського та М. Ніколаєва¹¹.

Радянські історики загалом мало уваги приділяли вивченню історії музейної справи періоду Російської імперії. Водночас, стосовно досліджуваної проблеми, у радянській історіографії можна виділити три періоди: 1920-ті рр., друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр., друга половина 1980-х рр. – 1991 р. Протягом 1920-х рр. підвищення інтересу до історії українського музейництва можна пояснити загальним піднесенням історико-краєзнавчих досліджень. Більшість праць, виданих у цей період, присвячується історії розвитку та зібранням окремих музеїв¹². Діяльність українських музеїв також знайшла відтворення в узагальнюючій статті з історії музейної справи періоду Російської імперії Г.Малицького¹³. На жаль, у наступні двадцять років (1930-ті – перша половина 1950-х рр.) українське музейництво згаданого періоду майже не досліджувалося.

Починаючи з другої половини 1950-х рр., в умовах певного послаблення контролю за розвитком історичної науки, вийшли друком розвідки з історії музейництва у Російській імперії, у тому числі в Україні, переважно узагальнюючого характеру. Діяльність музеїв України ХІХ – початку ХХ ст. побіжно розглядається у працях, присвячених розвитку музейної справи в Україні¹⁴ та узагальнюючих виданнях з історії Київського і Харківського університетів¹⁵. Історія Полтавського губернського музею висвітлена у полтавському томі „Історії міст і сіл УРСР”¹⁶. Крім того, низка статей цього періоду присвячується діяльності окремих музейників¹⁷. Функціонування музеїв України також розглядалося у

¹⁰ Очерк истории города Чернигова (907 – 1907). – Чернигов, 1908. – 72 с.; Дорошенко Д. І. Коротенька історія Чернігівщини / Д. І. Дорошенко. – Чернігів, 2003. – 72 с.

¹¹ Путеводитель по музею Полтавского губернского земства. Объяснение коллекции геологического отдела и исторический очерк музея / [сост. Н. Ф. Николаев]. – Полтава, 1915. – 42 с.; [Олеховський М. А.] Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства / М. А. Олеховський. – Полтава, 1899. – 90 с.

¹² Данилевич В. Проф. В.Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О. / Данилевич В. // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. : Т. 2. – К., 1997. – С. 379–390; Риженко Я. Полтавський державний музей. Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю музею / Я. Риженко ; під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Полтава, 1927. – С. 1–15; Даньковська Р. С. Історія Етнографічного відділу ім. Потебні та книгозбірні Музею Слобідської України / Р. С. Даньковська // Музей Слобідської України. – Бюлетень. – Ч. 1. – Харків, 1925. – С. 16–18.

¹³ Малицкий Г. Л. Музейное строительство в России к моменту Октябрьской революции / Г. Л. Малицкий // Научный работник. – 1926. – № 2. – С. 43–57.

¹⁴ Бондар М. М. Нариси музейної справи / Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славін Л. М. – К., 1959. – 191 с.; Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР) : курс лекцій / Г. Г. Мезенцева. – К., 1980. – 120 с.

¹⁵ Історія Київського університету (1834-1959). – К., 1959. – 629 с.; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет существования. – Харьков, 1955. – 386 с.

¹⁶ Історія міст і сіл УРСР: Полтавська область. – К., 1967. – 1026 с.

¹⁷ Див., напр.: Сарбей В. Г. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1967. – № 4. – С. 118–121.

розвідках з історії музейної справи Росії. Більшість з них, підготовлених співробітниками Науково-дослідного інституту музеєзнавства (м. Москва) та опублікованих у 1957-1973 рр. (Вип. 1-7)¹⁸, висвітлює роботу окремих груп музеїв.

У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. криза марксистської парадигми в історичній науці, ідеологічне розкріпачення, гостра потреба у національній самоідентифікації призвели до підвищення ваги краєзнавчих досліджень. Більшість праць цього періоду висвітлюють окремі епізоди історії музеїв та внесок знакових особистостей у розвиток вітчизняного музейництва¹⁹. Водночас, продовжують з'являтися і комплексні дослідження, присвячені окремим групам музеїв²⁰.

На сучасному етапі вивчення проблеми (з 1991 р.) тема історії українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст. досить часто потрапляє в поле зору вітчизняних дослідників. За умов відновлення державної незалежності України незрівнянно зросла увага науковців та громадськості до національної історико-культурної спадщини. Відомості про музейні заклади періоду Російської імперії подаються в узагальнюючих працях з історії окремих міст та університетів²¹. Певні факти щодо українських музеїв уперше представлені у розвідках, присвячених історії культурного будівництва, історичного краєзнавства, археології, благодійництва та меценатства в Україні досліджуваного періоду²². Окремі аспекти історії українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст. висвітлені у дисертаційних дослідженнях І. Карсим, О. Черненко, О. Павлової, Т. Місостова, І. Суровцевої та ін.²³.

¹⁸ Див.: Равикович Д. А. Местные художественные музеи II половины XIX – начала XX в. / Д. А. Равикович // Труды Научно-исследовательского института музееведения. – 1962. – Вып. 7. – С. 63–117; Разгон А. М. Этнографические музеи в России / А. М. Разгон // Очерки истории музейного дела в России. – Вып. 3. – М., 1961. – С. 230–268.

¹⁹ Див.: Супруненко О. Б. Археологічне зібрання К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б. // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 98–107; Нестуля О. О. Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К. В. Мощенка / О. О. Нестуля // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції: збірник наукових праць / редкол. Г. П. Білоус та ін. – Полтава, 1991. – С. 57–70.

²⁰ Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К., 1989. – 304 с.

²¹ Див.: Історія міста Харкова ХХ століття / [О.Н. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн та ін.]. – Харків, 2004. – 686 с.; Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення. – К., 1994. – 286 с.; Полтава. Історичний нарис. – Полтава, 2001. – 280 с.

²² Див.: Донік О. М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. М. Донік // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 159–176; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні / Нестуля О. – Київ; Полтава, 1994. – 240 с.; Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К., 2006. – 296 с.

²³ Карсим І. А. Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / І. А. Карсим. – К., 2002. – 207 с.; Черненко О. Є. Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896 – 1948 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.04 / О. Є. Черненко. – К., 2005. – 19 с.; Павлова О. Г. Дослідження і викладання історії мистецтва у Харкові (ХІХ – поч. ХХ ст.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 / О. Г. Павлова. – Дніпропетровськ, 1998. – 234 с.; Місостов Т. Ю. Розвиток історичного краєзнавства на Лівобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Ю. Місостов. – Харків, 2006. – 256 с.;

Характерно, що переважна більшість публікацій з історії музейної справи ХІХ – початку ХХ ст. припадає на спеціальні дослідження істориків, краєзнавців, археологів та музеєзнавців. Серед них помітне місце посідають розвідки Л. Федорової, Є. Піскової, О. Куріло, В. Фрадкіна, Л. Линюк, О. Супруненко²⁴.

Загальна оцінка розвитку музейництва досліджуваного періоду, а також окремі аспекти цієї проблеми представлені у дослідженнях істориків української діаспори. Серед них привертає увагу праця П. Курінного²⁵, присвячена історії вітчизняної археології.

Отже, багаторічними зусиллями вчених нагромаджений суттєвий історіографічний матеріал, присвячений різнобічному висвітленню багатьох аспектів досліджуваної теми. Водночас, у вітчизняній історичній науці ще не існує комплексного узагальнюючого дослідження, яке б висвітлювало процес трансформації музейної справи Наддніпрянщини у 1805 – 1920 рр.

Основу *джерельної бази дисертаційної роботи* складають *архівні матеріали*. Загалом використані документи семи державних архівів та рукописних зібрань бібліотек. Деякі з них уперше залучені до наукового обігу, або вперше стали об'єктом дослідження з точки зору вивчення історії музейної справи України. У вітчизняних архівосховищах матеріали з історії українських музеїв ХІХ – початку ХХ ст. зберігаються у фондах окремих музеїв; установ, у підпорядкуванні яких знаходилися музейні заклади; а також в особистих фондах постатей, діяльність яких пов'язана з музейництвом. Серед цих документів можна виділити дві основні групи – актові та канцелярські матеріали. До першої відносяться нормативно-правові документи (статути музейних закладів), до другої – щорічні звіти, відомче листування музейних установ, протоколи засідань керівних органів музеїв.

До дисертаційної роботи залучені матеріали Центрального державного архіву України у м. Києві. Зокрема досліджені документи фонду Харківського історико-філологічного товариства (Ф. 2017), в яких відображена діяльність етнографічного музею товариства. Справи, що висвітлюють відкриття Київського художньо-промислового музею, зберігаються у фонді канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (Ф. 442).

Матеріали, що стосуються відкриття і діяльності Музею старожитностей та нумізматичного кабінету Київського університету зберігаються у Державному архіві м. Києва. (Ф. 16 – Київський університет; Ф. 299 – Комітет з розшуку старожитностей у м. Києві). У цьому ж архіві знаходяться документи з історії

Суровцева І. Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / І. Ю. Суровцева. – Донецьк, 2006. — 19 с. та ін.

²⁴ Піскова Є. М. Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Є. М. Піскова, Л. Д. Федорова // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2001. – Вип. 17. – Київ ; Донецьк. – С. 3–9; Куріло О. Ю. Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / О. Ю. Куріло. – К., 2002. – 264 с.; Фрадкін В. З. До історії створення і діяльності етнографічного музею ХІФТ / В. З. Фрадкін // Збірник Харківського історико-філологічного товариства : Нова серія. – 1993. – Т. 3. – С. 5–14; Линюк Л. Музей Чернігівської губерньської вченої архівної комісії / Л. Линюк // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 39–44; Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко. – Київ ; Полтава, 2000. – 392 с.

²⁵ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Полтава, 1994. – 140 с.

Київського художньо-промислового музею (Ф. 304). Більшість документів Державного архіву Харківської області, використаних при написанні дисертаційної роботи, висвітлюють створення та діяльність Харківського художньо-промислового музею (Ф. 45 – Харківська міська управа). Справи цього фонду містять протоколи засідань комісії, яка керувала музеєм, проекти музейного статуту тощо. Надзвичайно важливими з точки зору вивчення історії харківських музеїв у період національно-демократичної революції є документи фонду Інспектури народної освіти Харківського губвиконкому (Ф. Р-820). Фонд Полтавського природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (Ф. 875) зберігається у Державному архіві Полтавської області. Він містить звіти музею за різні роки, відомості про поповнення колекцій, участь закладу в різноманітних виставках тощо. Низка документів, які розкривають основні аспекти передачі Чернігівському губернському земству колекції В.В.Тарновського та влаштування у місті Музею українських старожитностей, зберігаються у фонді Чернігівської губернської земської управи (Ф. 144) Державного архіву Чернігівської області.

При підготовці дисертаційної роботи використані також матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Більшість з них складають особисті фонди вчених, діяльність яких пов'язана з музейною справою. Зокрема, це фонди Д. Багалія (Ф. 80), В. Данилевича (Ф. ХХІХ), М. Біляшівського (Ф. ХХХІ), В. Модзалевського (Ф. 12). Також опрацьовані протоколи засідань Київського товариства старожитностей та мистецтв, яке керувало діяльністю Київського міського музею (Ф. 241); „Протокол комісії з питання відкриття музеїв у містах імперії” – план створення художньо-промислового музею у Харкові, який згодом став основою для впорядкування подібного музею в Києві (Ф. 8 – Архів Київського університету). У Відділі рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна зберігаються рукописні каталоги Музею красних мистецтв Харківського університету другої половини ХІХ ст.

При підготовці дисертаційної роботи автором використані *опубліковані джерела* з історії українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст. Їх аналіз дозволив виокремити наступні джерельні комплекси: видання музейних закладів (каталоги, путівники, щорічні звіти); періодичні видання органів місцевого самоврядування; видання наукових товариств, у підпорядкуванні яких знаходились музеї; матеріали періодичної преси; спогади музейних діячів; наукова публікація архівних джерел та епістолярної спадщини діячів музейної справи.

При вивченні процесу накопичення, систематизації та каталогізації музейних фондів були залучені опубліковані каталоги та покажчики музейних закладів, а також каталоги виставок археологічних з'їздів. Вони дали змогу з'ясувати та дослідити склад колекцій музейних установ. Діяльність музеїв та стан їх колекцій на певному етапі розвитку простежується шляхом використання щорічних звітів музейних закладів.

Суттєві відомості про діяльність музеїв, переважно офіційного характеру, містять видання органів місцевого самоврядування. Зокрема, дисертантом використані матеріали, що друкувалися в „Журнале Харьковской городской думы”,

„Отчетах Черниговской губернской земской управы”, „Земском сборнике Черниговской губернии”. Ще одну групу джерел становлять періодичні видання наукових товариств, у підпорядкуванні яких знаходились музеї: „Труды Черниговской губернской архивной комиссии”, „Труды Полтавского церковно-историко-археологического комитета” та ін. Видання наукових товариств репрезентують їхню діяльність з улаштування та подальшого керівництва музейними установами, показують внесок наукової громадськості у розвиток музейництва.

Окрему, найбільшу групу джерел, використаних під час написання дисертаційної роботи, становлять матеріали періодичних видань ХІХ – початку ХХ ст., опрацьовані при вивченні конкретних епізодів з історії музейних закладів. При підготовці дисертації, зокрема, широко використані публікації з газет та журналів: „Исторический вестник”, „Журнал Министерства народного просвещения”, „Живая старина” – загальноросійських; „Киевская старина”, „Археологическая летопись Южной России”, „Искусство Южной России” „Літературно-науковий вісник”, „Наше минуле” – українських; „Южный край”, „Харьковские губернские ведомости”, „Вера и разум”, „Вера и жизнь”, „Черниговские епархиальные известия”, „Черниговская земская газета” – регіональних.

Під час написання дисертації також опрацьовані інформаційно насичені спогади безпосередніх учасників розбудови музейної справи в Україні – Д. Багалія, В. Ніколаєва, М. Біляшівського²⁶. Окреме місце серед масиву документів, на які спирається дисертаційне дослідження, посідають публікації архівних джерел, повторна публікація сучасними дослідниками найбільш цінних джерел з історії українського музейництва (у тому числі епістолярія).

Таким чином, наведений огляд джерел засвідчує наявність досить значної джерельної бази, яка дозволяє повно й об’єктивно розкрити досліджувану проблему.

Теоретико-методологічна основа дисертації. В основу дисертаційного дослідження покладені принципи історизму, системності, об’єктивності та логіки. Дисертаційне дослідження спирається на теоретичні здобутки музеєзнавства.

Розкриття поставлених завдань потребувало застосування як загальнонаукових методів: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, узагальнення та порівняння; так і спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-генетичного. Зокрема, використання проблемно-хронологічного та історико-генетичного методів дозволило виокремити основні етапи розвитку музейної справи досліджуваного періоду, виявити характерні риси та закономірності становлення і розвитку українського музейництва. Застосування історико-порівняльного методу надало можливість порівняти основні умови створення та подальшої роботи музейних

²⁶ Багалій Д. І. Вибрані праці : У 6 т. : Т. 1 : Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Д. І. Багалій. – Харків, 1999. – 600 с.; Николаев В. Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея : Воспоминания / В. Ф. Николаев ; под ред. Супруненко А. Б. – Полтава, 1991. – 45 с.; Біляшівський М.Ф. Автобіографія. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. XXXI. – Од. зб. 8. – 84 арк.

закладів; встановити рівень фондової, наукової та просвітницької діяльності окремих музеїв тощо. При вивченні історичних джерел використана методика сучасного історичного джерелознавства, а саме пошуку, відбору, опрацювання, критики, класифікації і використання джерел.

У другому розділі – „Зародження та стан музейної справи в регіоні, її функціонування у вищих навчальних закладах” – дається загальна характеристика розвитку музейної справи у Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст.: розкриваються передумови та причини виникнення перших музеїв на території України на початку XIX ст.; розроблена періодизація розвитку українського музейництва досліджуваного періоду; класифіковано тогочасні музейні заклади (за профілем та за приналежністю до певних установ). У розділі зазначено, що кількість музейних закладів, які працювали в Україні протягом XIX – початку XX ст. сягнула сімдесяти, у тому числі в Наддніпрянщині – понад п’ятдесят. Автором виділені основні етапи розвитку музейництва в українських землях Російської імперії: період становлення (початок XIX ст. – перша половина 1880-х рр.); найбільш інтенсивного розвитку (друга половина 1880-х рр. – початок XX ст.); музейна справа у період національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.). У розділі аналізується динаміка створення і функціонування музеїв вищих навчальних закладів.

Зазначено, що протягом першої половини XIX ст. при Харківському та Київському університетах, які стали центрами освіти і культури великих регіонів (навчальних округ), були створені та успішно функціонували художні, історичні (у тому числі нумізматичні та етнографічний), а також природничі музеї. Провідними університетськими музейними закладами були Музей красних мистецтв та старожитностей Харківського університету, етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства, Музей старожитностей та нумізматичний музей Київського університету. Дещо пізніше при Київській духовній академії був відкритий церковно-археологічний музей (1872 р.). Засновані переважно у першій половині XIX ст., університетські музеї працювали протягом усього досліджуваного періоду.

Підкреслено, що діяльність музейних закладів регламентувалася університетськими статутами, на основі яких розроблялися правила для окремих музеїв. Згідно з ними, музеї вищих навчальних закладів мали статус навчально-допоміжних установ, тобто їх основне завдання полягало в забезпеченні навчального процесу. Проте поступово університетські музеї відкривалися для загального відвідування. Діяльність музеїв університетських наукових товариств відповідно визначалася статутами останніх. Фінансування музеїв забезпечувалося коштами вищих навчальних закладів, наукових товариств, меценатів. Приміщення для музеїв також виділялися навчальними закладами й часто не відповідали вимогам утримання колекцій та створення експозицій.

Відзначено, що безпосереднє керівництво музеями здійснювали представники університетської професури. Саме директорам та завідувачам університетських музеїв, серед яких були такі визнані вчені як В. Антонович, В. Данилевич, О. Потебня, Є. Редін, М. Сумцов, належить вирішальний внесок у

розбудову університетського музейництва. Їхня діяльність сприяла піднесенню роботи музейних закладів на достатньо високий організаційний та науковий рівень.

Дисертант наголошує, що створення колекцій музеїв вищих навчальних закладів відбувалося з надходжень, придбаних на кошти університетів, меценатської діяльності окремих осіб, наукових розвідок співробітників музейних закладів тощо. Значну роль у збагаченні фондів університетських музеїв відіграли загальноросійські археологічні з'їзди, які проходили у Києві та Харкові. Протягом багаторічного періоду існування університетські музейні заклади накопичили значні художні, історичні, археологічні, нумізматичні, етнографічні та природничі зібрання. Частина цих неминущих цінностей зберігається у фондах сучасних українських музеїв.

У третьому розділі – „Якісне зростання музейних установ при органах місцевого самоврядування і наукових інституціях (друга половина 1880-х – 1917 рр.). Музейництво у період національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.)” – на прикладі музеїв Києва, Харкова, Полтави та Чернігова проаналізовано створення і функціонування музейних закладів, що знаходились у підпорядкуванні органів місцевого самоврядування та наукових інституцій. Ці заклади були відкриті та успішно працювали у період найбільшого розвитку музейництва часів Російської імперії: наприкінці XIX – на початку XX ст. В розділі аналізується діяльність українських музеїв у період національно-демократичної революції (1917-1920 рр.).

Автор доводить, що в університетських містах протягом першої половини XIX ст. діяли музеї різних профілів. Однак відчувалася гостра потреба у створенні саме міських, публічних музейних осередків у Києві та Харкові. Міські музейні заклади у цих містах використовували форму організації художньо-промислових музеїв. Харківський художньо-промисловий музей (перший міський художній музей України) зберігав у своїх фондах значні художні та етнографічні колекції. Київський художньо-промисловий музей був одним з найбільших сховищ археологічних пам'яток та матеріалів, що висвітлюють історію України. Київський міський музей, незважаючи на відсутність офіційного статусу, став головним українським історичним музеєм ще у період Російської імперії.

Водночас автор зазначає, що такі значні культурні центри України, як Чернігів і Полтава, не мали власних музейних осередків до 1890-х рр. Найбільшими музеями цих міст стали заклади, що перебували у підпорядкуванні місцевих губернських земств – Полтавський природничо-історичний музей та Музей українських старожитностей В.В. Тарновського (м. Чернігів). Характерно, що крім безпосередньо губернських центрів, музейні заклади діяли у повітових містах лівобережних губерній – Конотопі, Глухові, Остері (Чернігівська губернія), Вовчанську, селищі Верхній Салтів (Харківська губернія). У створенні та подальшій роботі земських музейних установ брали активну участь вітчизняні вчені, громадські діячі, меценати. Фінансування та керівництво музеями забезпечували земства. Земським музеям вдалося зібрати значні колекції переважно за рахунок меценатської діяльності та науковим розвідкам музейних працівників.

Дисертант доводить, що розвиток музейної справи був безпосередньо пов'язаний із діяльністю відповідних за профілем наукових

установ. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. музеї історичного профілю успішно працювали при новостворюваних наукових установах – вчених архівних комісіях та церковно-археологічних наукових товариствах. Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії став першим у часі музеєм м. Чернігова (відкритий у 1896 р.). У його фондах були представлені значні зібрання з історії, етнографії, церковної історії та нумізматики Чернігівщини. Музейні колекції поповнювались переважно завдяки пожертвам та науковим розвідкам членів комісії. У 1909 р. він отримав статус міського музею. Значного розвитку у Наддніпрянщині набули церковно-археологічні музеї, які працювали паралельно з церковно-археологічними комітетами та комісіями. Церковні давньосховища, відкриті завдяки ініціативі місцевого духовництва та архієреїв з метою збереження церковних старожитностей, на початку ХХ ст. виникають у Полтаві, Чернігові та Харкові.

У розділі аналізується робота музеїв у період національно-демократичної революції (заснованих протягом першої половини ХІХ – початку ХХ ст.). Цей період став принципово новим етапом трансформації музейної справи України – у цей час вперше починає провадитись державне регулювання діяльності музейних закладів; розвиток музейництва набув значного прискорення, що було зумовлене загальним національним піднесенням та культурним відродженням. Водночас, українські музеї, особливо на периферії, знаходились у надважкому становищі, їхні фонди перебували під загрозою знищення або викрадення. Громадянська війна та постійні зміни влади призвели до втрати значної частини музейних експонатів.

У четвертому розділі – „Організаційна, наукова та просвітницька діяльність українських музеїв” – аналізуються провідні напрямки діяльності музеїв – їхня фондова, експозиційна, наукова, видавнича та просвітницька робота.

У досліджуваній період характерною рисою діяльності українських музеїв була їх активна наукова робота різноманітної спрямованості, пов'язана переважно із опрацюванням та вивченням власних фондів. Ця робота проводилась за умов недостатнього фінансування, відсутності належних приміщень тощо. У перші роки існування більшість музеїв проводили первинну систематизацію своїх колекцій. Єдиної схеми розміщення колекцій в експозиції не існувало. У спеціальних музеях (етнографічних, церковних) існував чіткий поділ музейних предметів на відділи, яких іноді налічувалося кілька десятків. Багатопротильні музеї мали по кілька великих відділів, в яких експонати розміщувалися у відповідності до класифікації, прийнятої у певній галузі знань. Підсумком роботи із систематизації фондів стало видання музейних путівників, каталогів, покажчиків. Ці видання, у залежності від поставленої мети, відзначалися різноманітністю. Окремі каталоги містили більш широку інформацію про наявні у колекції предмети із зазначенням певних відомостей: в археологічних музеях це – місце розкопок, художніх – належність митців до окремих шкіл та напрямків. Каталоги університетських зібрань призначались для значно вужчого кола читачів, переважно фахівців та студентів, і містили відповідно необхідну для науковців інформацію.

Здобувач доводить, що розвиток окремих галузей науки мав безпосередній вплив на роботу відповідних музеїв. Надбання наукової думки використовувалися у музейництві в процесі систематизації колекцій, їх атрибуції та при вирішенні

питань, пов'язаних із побудовою музейних експозицій. Зібрані музеями багаті колекції ставали об'єктом дослідження фахівців, залучалися до наукового обігу. Провідними центрами розвитку мистецтвознавства, археології, етнографії, нумізматики та природничих наук протягом ХІХ – початку ХХ ст. стали університетські музеї Києва та Харкова. Історичні та комплексні музеї Чернігова і Полтави наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перетворились на визначні наукові центри. Дослідження, проведені на основі музейних колекцій цих закладів, неоціненні з точки зору розвитку історичного краєзнавства, вивчення природничих багатств відповідних українських губерній. Церковно-археологічні музеї разом з церковно-археологічними товариствами стали осередками розвитку церковної археології та церковно-історичного краєзнавства. Основна мета видавничої роботи музейних осередків полягала в презентації власних колекцій, популяризації української та світової культурної спадщини загалом. Публікації музейних закладів стали певним підсумком їх наукової діяльності.

Просвітницька робота музеїв розглянута в дисертації в контексті українського національного відродження. Музеї, які завжди були освітніми центрами, у ХІХ – на початку ХХ ст. посіли провідне місце серед усіх просвітницьких закладів. Для широких верств населення музеї часто були першими культурно-просвітницькими установами, які давали змогу шляхом наочної демонстрації зробити доступними практично для кожного основні тогочасні наукові здобутки, надбання вітчизняної, а подекуди й світової культури. За допомогою національно свідомої української інтелігенції, яка приймала активну участь у розвитку українського музейництва, – провідників національного відродження – мешканці губернських та повітових міст мали можливість ознайомитись з минулим своєї Батьківщини, її культурою тощо.

На основі проведеного дослідження дисертантом зроблені наступні

ВИСНОВКИ:

Протягом ХІХ – початку ХХ ст. на території Наддніпрянщини сформувалася повноцінна музейна мережа, представлена як спеціальними, так і багатопрофільними музейними закладами. Провідними центрами розвитку українського музейництва стали Лівобережжя (зі Слобожанщиною) та м. Київ. Починаючи з першої половини ХІХ ст., музейні установи створювалися та успішно функціонували при вищих навчальних закладах регіону. У два останні десятиліття ХІХ ст. й на початку ХХ ст., в умовах запровадження земської та міської реформ, створення наукових інституцій, виникають музеї на Полтавщині та Чернігівщині, відкриваються нові музейні осередки в університетських містах. У досліджуваний період музеї зазнали трансформацію від зібрань експонатів до повноцінних науково-дослідних та культурно-просвітницьких установ.

Характерно, що у створенні та подальшій роботі музейних установ активну участь брала українська інтелігенція, як наукова, так і творча, громадсько-політичні діячі, меценати, внесок яких у розбудову українського музейництва був вирішальний. Ініціатива створення музейних установ практично завжди належала представникам місцевої інтелігенції. Засновниками та ініціаторами створення українських музеїв стали такі відомі діячі як В.Н. Каразін, В.В. Тарновський, В.В. Докучаєв. У роботі музеїв брали активну участь визначні вчені та громадсько-

політичні діячі: В.Б. Антонович, В.С. Іконніков, В.В. Хвойка, М.Ф. Біляшівський, В.Ю. Данилевич, Д.М. Щербаківський, В.М. Щербаківський, М.О. Олеховський, К.М. Мощенко, О.О. Потебня, Є.К. Рєдін, Б.Д. Грінченко, В.Л. Модзалевський. Найвідомішими меценатами у галузі музейництва стали: І.Є. Бецький, А.М.Алфьоров, Б.І. Ханенко, К.М.Скаржинська, П.П. Бобровський, В.В. Тарновський. Можна виділити наступні форми меценатства у музейній справі: фінансова підтримка музейних закладів, передача колекцій до діючих музеїв, заснування нових музейних осередків.

За умови відсутності єдиного координуючого органу керівництва музейною сферою українські музеї знаходились у підпорядкуванні різних інституцій. Так, університетські музейні заклади підпорядковувалися безпосередньо радам університетів, церковно-археологічні – Святішому Синоду, земські та міські відповідно земським зборам та міським думам, а також виконавчим органам – управам. Фінансуванням музеїв опікувалися установи, у підпорядкуванні яких вони знаходилися. Практично завжди фінансування музеїв було недостатнім: музейні заклади не мали можливості купувати достатньо експонатів, утримувати необхідний персонал тощо. Ще одна значна проблема українських музеїв полягала у відсутності гідних приміщень. Відповідно, українські музеї перманентно відчували потребу у розміщенні експозицій та утриманні фондів у належному стані.

Діяльність університетських музеїв визначалася загальноросійськими університетськими статутами. Інші українські музеї мали свої окремі статути, які визначали основні напрями їхньої роботи: керівництво, фінансування, правила відвідування тощо. Крім того, деякі музеї мали розроблені програми розвитку. Безпосереднє керівництво музейними закладами здійснювалось колективними органами – музейними комісіями; окремими особами – директорами та завідувачами. Часто для керівництва окремими підрозділами (відділами) запрошувалися спеціалісти.

Переважна більшість зібрань українських музеїв була безкоштовно передана у власність музеїв або придбана ними за рахунок коштів численних меценатів, державних інституцій та наукових товариств, у підпорядкуванні яких знаходилися музейні заклади. Поповнення колекцій відбувалося також завдяки науковим екскурсіям та розвідкам, що їх проводили працівники музеїв. Українські музеї зосередили у своїх фондах величезні, багаті колекції. Археологічні, нумізматичні, етнографічні, історичні, художні та природничі зібрання вітчизняних музеїв стали справжньою скарбницею української та світової історико-культурної спадщини. На жаль, величезна кількість експонатів музеїв досліджуваного періоду назавжди втрачена під час Громадянської війни та фашистської окупації в роки Другої світової війни.

На думку дисертанта, подальші спеціальні дослідження (історія окремих музеїв, їхніх профільних груп; музейна справа в окремих регіонах) з історії українського музейництва ХІХ – початку ХХ ст., з використанням сучасних методологічних засад, дозволять суттєво конкретизувати внесок українських вчених, митців, громадських діячів у національне відродження та популяризацію національної культурної спадщини, доповнити картину розвитку вітчизняної науки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у наукових фахових виданнях

1. Дворкін І. В. До питання становлення і розвитку музейної справи у Чернігові / І. В. Дворкін // Збірник наукових праць. Серія „Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2006. – Вип. 24. – С. 229–235.
2. Дворкін І. В. Музеї України на сторінках часописів „Киевская старина” (1882 – 1906) та „Археологическая летопись Южной России” (1903 – 1905) / І. В. Дворкін // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 92–98.
3. Дворкін І. В. Становлення і розвиток художньо-промислових музеїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / І. В. Дворкін // Дослідження з історії техніки : зб. наук. пр. / за ред. Л. О. Гріффіна. – К. : НТУУ „КПІ”, 2006. – Вип. 8. – С. 117–125.
4. Дворкін І. В. Археологічні музеї Харківського та Київського університетів у ХІХ – на початку ХХ ст. / І. В. Дворкін // Збірник наукових праць. „Серія історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г.С. Сковороди.– Харків : Майдан, 2007. – С. 234–240.
5. Дворкін І. В. Видавнича діяльність музейних закладів Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. В. Дворкін // Збірник наукових праць. Серія „Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г.С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2007. – Вип. 25–26. – С. 223–224.
6. Дворкін І. В. До історії Полтавського природничо-історичного музею (1891 – 1917 рр.) / І. В. Дворкін // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. – Вип. 19 / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. Н.М. Кушнарєнко. – Харків : ХДАК, 2007. – С. 54–60.
7. Дворкін І. В. Музейна справа в Наддніпрянській Україні ХІХ – початку ХХ ст. / І. В. Дворкін // Грані.– 2008. – № 1(57). – С. 26–28.
8. Дворкін І. В. Роль музеїв України у розвитку археологічних та історичних досліджень другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / І. В. Дворкін // Збірник наукових праць. Серія „Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т. ім. Г.С. Сковороди. – Харків : Майдан, 2008. – Вип. 29–30. – С. 223–224.

Матеріали наукових конференцій

9. Дворкін І. В. До питання про внесок Д.І. Багалія у розвиток музейної справи Харкова в дорадянський період / І. В. Дворкін // Багаліївські читання в НУА : прогр. і матеріали VII Багаліїв. читань, Харків 7 листоп. 2006 р. – Харків : Вид-во НУА, 2006. – Ч. 7 : Д.І. Багалій про стан та шляхи розвитку української культури. – С. 66–68.
10. Дворкін І. В. До питання про просвітницьку роль музеїв Лівобережної та Слобідської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. В. Дворкін // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві” : збірник статей / за ред. О.С. Черемської. – Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2006. – С. 300–305.

11. Дворкін І. В. Огляд джерел з історії музейної справи на Харківщині (XIX – початок XX ст.) / І. В. Дворкін // Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції „Науковий потенціал світу 2006”. – Т. 14. – Дніпропетровськ : Наука і суспільство, 2006. – С. 9–11.

12. Дворкін І. В. Харківський художньо-промисловий музей: створення та історія діяльності (1885 – 1917) / І. В. Дворкін // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : матеріали 5-ї Всеукр. науково-практичної конф. (18 – 19 травня 2006 р.). – К., 2006. – С. 48–51.

13. Дворкін І. В. До історії Полтавського єпархіального церковно-археологічного музею / І. В. Дворкін // Каразінські читання (історичні науки) : матеріали міжн. наук. конф. – Харків, 2007. – С. 83–85.

14. Дворкін І. В. Музеї Харкова у період національно-демократичної революції (1917 – 1920 рр.) / І. В. Дворкін // Україна й світ: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали регіон. наук.-теор. конференції студ. та аспір. 24 – 25 квітня 2007 року. – Харків : НТУ „ХПІ”, 2007. – С. 383–384.

15. Дворкін І. В. Василь Данилевич та його внесок у розвиток музейної справи України (к. XIX – поч. XX ст.) / І. В. Дворкін // Міжнародна наукова конференція „Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії”: збірник наукових робіт : Ч. 3 / за ред. О.С. Черемської. – Харків : Вид ХНЕУ, 2008. – С. 30–33.

16. Дворкін І. В. Повітові земські музеї Лівобережної України (початок XX ст.) / І. В. Дворкін // Каразінські читання (історичні науки) : тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених. – Харків : Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 87–88.

АНОТАЦІЇ

Дворкін І.В. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805-1920 рр. (за матеріалами Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та м. Києва). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2009.

У дисертаційному дослідженні на основі широкої джерельної та історіографічної бази комплексно розглядаються історія створення та функціонування, а також основні аспекти діяльності музейних закладів Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. (на прикладі музейних осередків Лівобережжя та м. Києва). У роботі надається періодизація українського музейництва зазначеного періоду, приводиться класифікація музейних установ за профілем та приналежністю до інституцій. Розглядається внесок науковців, громадсько-політичних діячів та меценатів у розвиток музейної справи. Визначаються роль і місце вищих навчальних закладів, органів міського та земського самоврядування, центральних владних структур у розвитку вітчизняного музейництва. Аналізується нормативна база діяльності музеїв, джерела їхнього фінансування. Висвітлюються форми та методи наукової, видавничої, фондової та

просвітницької діяльності музейних установ. Підкреслюється, що музейні установи ХІХ – початку ХХ ст. працювали в умовах українського національного відродження.

Ключові слова: музей, музейна справа, меценатство, історико-культурна спадщина, українське національне відродження, земство, місцеве самоврядування, університет, наукова інституція.

Дворкин И.В. Трансформация музейного дела Надднепрянщины в 1805-1920 гг. (по материалам Полтавской, Харьковской, Черниговской губерний и г. Киева). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля, Луганск, 2009.

В диссертационном исследовании, на основе широкой источниковой и историографической базы, комплексно рассматривается история создания, функционирования, а также основные аспекты деятельности музейных учреждений Надднепрянской Украины ХІХ – начала ХХ вв. (на примере музеев левобережных губерний и г. Киева). В частности, при подготовке работы были использованы неопубликованные архивные материалы 7 государственных архивов и рукописных отделов библиотек, а также опубликованные источники: издания музеев (каталоги, указатели, ежегодные отчеты); издания органов местного самоуправления, научных обществ, при которых работали музеи; материалы периодической прессы; мемуары музейных деятелей; современные публикации основных источников по истории музейного дела Украины. Изучение досоветской, советской и современной литературы, несмотря на наличие значительного массива работ, показывает, что данная проблема до сих пор не была предметом отдельного комплексного исследования.

В период с начала ХІХ в. до 1920 г. в Украине сформировалась и успешно функционировала полноценная музейная сеть. В этот период действовали как многопрофильные, так и специальные музейные учреждения. Важнейшими музейными центрами стали Харьков, Киев, Чернигов и Полтава. На их примере можно выяснить особенности развития музейного дела на украинских землях, входивших в состав Российской империи. Анализ литературы и источников позволил выделить три основные этапа развития музейного дела в Украине периода Российской империи: период становления (начало ХІХ в. – первая половина 1880-х гг.); период наибольшего развития музейного дела (вторая половина 1880-х гг. – начало ХХ в.); музейное дело периода национально-демократической революции (1917 – 1920 гг.).

Музеи Украины находились в подчинении различных учреждений: высших учебных заведений, научных обществ, комитетов и комиссий, губернских и уездных земств, органов городского самоуправления. Также существовали частные музеи. Общее количество музеев в Украине изучаемого периода превышала семьдесят (в том числе в Надднепрянской Украине более пятидесяти). В работе выделены следующие группы музеев: исторические (в том числе археологические,

церковно-исторические, нумизматические), этнографические, художественные, естественноисторические, музеи местного края (краеведческие) и педагогические.

В диссертации рассматривается вклад ученых, общественно-политических деятелей и меценатов в становление и развитие музейного дела. Анализируется место и роль высших учебных заведений, земств, органов городского самоуправления, органов государственной власти в развитии музейного дела. В работе исследуется нормативная база деятельности музеев, определяются источники их финансирования. Также раскрываются формы и методы фондовой, научной, издательской и культурно-просветительской работы музеев. Подчеркивается, что музейные учреждения Надднепрянской Украины работали в условиях украинского национального возрождения.

Ключевые слова: музей, музейное дело, меценатство, культурно-историческое наследие, украинское национальное возрождение, земство, городское самоуправление, университет, научное учреждение.

Dvorkin I.V. The museum affairs transformation in Naddniprianska Ukraine during 1805-1920 (in terms of Poltavs'ka, Kharkivs'ka, Chernihivs'ka provinces and the city of Kyiv materials). – The manuscript.

The thesis for a candidate's degree of historical science on specialty 07.00.01 – the history of Ukraine. – The Volodymur Dahl East-Ukrainian National University, Lugansk, 2009.

The history of creation, the further work and the general aspects of activities of XIX and early XX centuries Naddniprianska Ukraine museum institution (in terms of Left bank Ukraine and the city of Kiev museums) are considered in degree work on the ground of great number of sources and literature. The Ukrainian museum affairs periods are marked. The museums classification based on museum group and owned institution is presented. The scientists, the public men and the patrons of the art contribution to museum affairs is observed. The high school; municipal and zemstvo local government institution; governmental authorities place and the part in home museum affairs are shown. The normative acts and financing sources of museums are analyzed. The museums scientific, publishing, fund and enlightenment activities are represented. The point, that XIX and early XX centuries Ukrainian museums worked in the Ukrainian Renaissance context is stressed.

The key words: museum, museum affairs, patronage of art, the historic – cultural heritage, Ukrainian Renaissance, zemstvo, municipal government, university, scientific institution.